

in: *Civis Mundi*, 35e Jg., Februari 1996, pp. 7-19.

Atheïsme en de zin van het leven

Een kerstmeditatie

P.B. Cliteur

In dit opstel zal ik proberen drie zaken met elkaar in verband te brengen: God, de mens en de zin van het leven. Ik wil daarbij ook aansturen op een bepaald resultaat, een resultaat waarvan ik de aard maar meteen onthul: *de vraag of God wel of niet bestaat is van groot belang voor het standpunt dat men inneemt over de zin van het leven.*

Wanneer men dit honderd of misschien wel vijftig jaar geleden had geschreven, dan zou niemand daarvan hebben opgekeken. *Natuurlijk* is de vraag of God bestaat van grote betekenis. En *natuurlijk* is dat voor de zin van het leven van enorme betekenis. Zó zou men vroeger hebben gereageerd. Maar dat ligt tegenwoordig anders. Ik denk dat bijvoorbeeld de moderne schooljeugd die 's middags op het museumplein in Amsterdam (bij mij in de buurt) aan het skateboarden is, van zo'n stelling heel raar zou opkijken. Misschien is de reactie in eerste instantie iets van 'waar heeft die man het over?'. Is het een Jehova-getuige dat hij zulke vragen stelt? Zeker een of ander sektelid. Dát verwacht ik dat de reactie zal zijn.

Voor ouderen is het op hun beurt weer moeilijk voorstelbaar *hoe groot* de culturele kloof is die ons scheidt van jongeren. Deze jongeren weten – wanneer zij tenminste op een fatsoenlijke

openbare school zijn opgeleid – nauwelijks wie Jezus van Nazareth is en al helemaal niet wat hij voorstond. Een New Age filosoof?

In zekere zin vind ik dat een verarming. Dat vindt u ook, waarschijnlijk, maar ik denk toch dat onze redenen heel verschillend zijn. Dat die jongens met die skateboards en die grote sportschoenen waarvan zij de veters altijd los hebben; die jongens met die petjes met de klepjes naar achteren en tegenwoordig ook een ringetje door hun neus of hun wenkbrauw – dat die jongens meer weten van Courtney Love dan van Jezus van Nazareth vinden de meeste ouderen een bewijs van grote culturele armoede. Ook mensen die niet (of niet meer) gelovig zijn vinden dat.

Maar het is niet op *dat* punt dat mijn bezwaren zich richten. De reden van mijn reactie zal u misschien een beetje excentriek vinden, maar deze is in feite heel principieel. Ik vind dat atheïsme een eervolle en bewuste overwinning moet behalen op theïsme. Net als op het schilderij van Velasquez de sleutels van Breda deemoedig worden overgedragen, verwacht ik eigenlijk van Antoine Bodar, Pieter Anton van Gennip, Henk Woldring, Cees Klop, Gerrit Manenschijn en al mijn andere christelijke vrienden en kennissen dat zij tot een eervolle over-

gave worden gedwongen door de kracht van de argumenten van de traditie waarin ik mij plaats en waarvoor ik hier een bescheiden apologie wil houden. En niet omdat niemand meer weet waar het ook alweer over ging.¹ De God van het christendom (en die van de islam en het jodendom; de twee andere monotheïstische godsdiensten) moet als het ware niet wegglijden in vergetelheid, maar na een redelijk gesprek worden onttroond, waarna vervolgens even redelijk en bewust iets of iemand anders op de troon wordt gezet (wat of wie dat is, daar kom ik nog op terug).

De opbouw van mijn verhandeling is als volgt. Ik vertel eerst iets over theïsme, daarna over atheïsme en vervolgens werp ik de vraag op wie zin moet geven aan het leven als het theïsme onjuist is gebleken (en het atheïsme juist). Het antwoord luidt: de mens. Het standpunt dat alleen de mens zin kan geven aan het leven wordt ook wel aangeduid met een eigen term: humanisme. Humanisme en atheïsme hebben dus veel met elkaar te maken. De concepten zijn niet identiek, maar vullen elkaar wel aan.

Wat is theïsme?

Wanneer is iemand gelovig? Wanneer is iemand godsdienstig? Wanneer gelooft iemand in God? Ik zal deze vragen ineen schuiven en antwoorden: in onze cultuur is iemand gelovig wanneer hij een *theïst* is, dat wil zeggen: hij gelooft in het bestaan van een specifieke God. Gelooft iemand daar niet in en legt hij van die positie intellectueel rekenschap af, dan is zo iemand een atheïst. Ten aanzien van die laatste kwalificatie ontmoet ik waarschijnlijk veel weerstand, maar ik zal nog proberen uiteen te zetten waarom die weerstand ongefundeerd is. Voorlopig beperk ik mij tot het theïsme. Theïsten, dat zijn aanhangers van de grote monotheïstische godsdiensten: joden, christenen en islamieten. Dat ter onderscheiding van polytheïsten, zoals de oude Grieken en Romeinen. Een theïst gelooft in één God.

Maar dat is natuurlijk niet het enige kenmerk van een theïst. Wanneer iemand zou zeggen dat hij gelooft in één god en dat het hierbij gaat om een ziek oud mannetje dat de mensheid kwelt

met honger en ellende dan kunnen we zo iemand nauwelijks serieus nemen als theïst. De omschrijving van het theïsme is dus wellicht gedeeltelijk juist, maar beslist onvolledig. Er moet aan meer voldaan zijn. Doorgaans wijst men op kenmerken als: eeuwig, schepper, transcendent, almachtig, alwetend, algoed, heilig en persoonlijk. In de westerse theologie heeft men geprobeerd de verhouding tussen die kenmerken vast te stellen en daaraan verder uitwerking te geven.² Wij kunnen dat hier niet doen en dat is niet nodig ook. Ik beperk mij tot het volgende. Wanneer iemand *in onze cultuur* zegt dat hij in God gelooft, dan ga ik ervan uit dat hij een theïst is.

Let wel: daar zal ik vanuit gaan. Ik weet natuurlijk dat er mensen zijn (zelfs een meerderheid denkt wellicht zo) die mijn benadering nu al als een keurslijf ervaren. Zij geloven, geloven in God misschien, maar spreken daarover in termen als 'Das Ganz Andere', een 'mystieke oerervaring', 'gewoon schoonheid', 'een grenservaring'.

En dat doen niet alleen alledaagse gelovigen, ook theologen doen dat. Neem de bekende theoloog Paul Tillich. In zijn boek *Dynamics of Faith* zegt hij: 'The fundamental symbol of our ultimate concern is God'.³ God is hier dus niet een persoon, niet een vader, niet een schepper, niet een wezen zoals wij, maar een symbool, een symbool voor waar het ons uiteindelijk om te doen is. Een andere theoloog, J.A.T. Robinson, trekt in zijn boek *Honest to God* zelfs ten strijde tegen een godsbeeld in de zin van een bovennatuurlijk wezen 'out there'. God, zo meent Robinson, is per definitie 'ultimate reality'. Robinson voegt daaraan dan ook heel consequent toe dat het zinloos is de vraag te stellen of God zou bestaan. Je kunt alleen maar de vraag stellen hoe die ultieme realiteit eruit ziet.⁴

Tegen een dergelijke benadering heb ik – laat ik het maar eerlijk opbiechten – een grote weerzin. Hoe die weerzin te verklaren? Enerzijds zegt Robinson dat hij per definitie ervan uit zal gaan dat God is... en dan geeft hij zijn eigenzin-

1. De opmerking van John Lennon dat de Beatles bekender waren dan Jezus (na het tumult dat was ontstaan moest hij overigens deze uitspraak sterk nuanceren) was wellicht iets voorbarig, maar *in de kern* en als een *sociologische generalisatie* was de uitspraak zijn tijd vooruit. Pamela Anderson, Michael Jackson en Madonna zijn nu nog veel bekender dan John Lennon in zijn tijd en Jezus heeft sterk aan bekendheid ingeboet.

2. Vgl. McGrath, Alister E., *Christian Theology, An Introduction*, Blackwell, Oxford UK & Cambridge USA 1994. Vgl. voor de wijze waarop het theïstisch godsbegrip zich historisch ontwikkeld heeft: Tilghman, B.R., *An Introduction to the Philosophy of Religion*, Blackwell, Oxford UK & Cambridge USA 1994.

3. Tillich, Paul, *Dynamics of Faith*, Harper Torchbooks, New York 1958, p. 45.

4. Robinson, John A.T., *Honest to God, The* Westminster Press, Philadelphia 1963, p. 29.

nige omschrijving. Maar hij zegt: per definitie. Het is een keuze van hem en wie ben ik om hem het recht te ontzeggen woorden in een betekenis te definiëren die hij nodig acht? Zou hij een definitie geven van racisme, rechtsstaat, democratie, tafel, of een ander concept dat ook in mijn belevingswereld een plaats heeft, dan zou nog protest op zijn plaats zijn, maar nu? Ik heb geen God, geloof niet in God, zou je zeggen. Waarom laat ik hem dan niet zijn gang gaan? Maar anderzijds, lees je verder bij die moderne theologen dan blijkt het toch ook al snel over mij te gaan. Men miskent namelijk mijn positie. Dat zou mijn eerste bezwaar zijn tegen liberale theologie: ik wordt niet serieus genomen. Ik erken geen God, maar de begrippengymnastiek van Tillich en Robinson brengt met zich mee dat ik er toch aan moet geloven. 'God can be denied only in the name of God', zegt Tillich. En ook de God van Robinson moet wel mijn God zijn, want ook ik geloof toch in een ultieme realiteit. Ik word dus als het ware via een achterdeur toch weer ingelijfd bij een perspectief waarvan ik mij nu juist vrij had gewaard.⁵ Je hebt de neiging zo'n Tillich bij zijn oor te pakken en daar hard in te schreeuwen: 'Ik heb geen God, Tillich'. Prof. Tillich is namelijk, net als Professor Zonnebloem uit *Kuifje*, een beetje hardhorend.⁶

Maar afgezien van deze kleine persoonlijke irritatie zijn er ook nog andere redenen om het niet-netjes-afgebakend-godsbegrip af te wijzen. Eén daarvan is dat de vrijzinnige 'God-talk' zo subjectief en gevarieerd is dat men er nauwelijks algemene uitspraken over kan doen. Wanneer de zon opkomt en iemand zegt: 'Kijk, dat is God' of iemand zegt 'God is het goede in ons' of 'God is liefde' of wat ook maar, dan heb ik daar enerzijds niets tegenin te brengen. Ieder mag woorden hanteren zoals het hem goeddunkt. Men kan ook zeggen: 'God is een reisje

5. Ik heb mijn protesten uitvoeriger uitgewerkt in: Cliteur, P.B., 'Mag levensbeschouwing worden ingelijfd bij religie?', in: Kuitert, H.M., red., *In stukken en brokken*, Godsdienst en levensbeschouwing in een postmoderne tijd, Ten Have, Baarn 1995, pp. 157-169.

6. Interessante kritiek op Tillich vind men ook bij: Smith, George H., *Atheism. The Case Against God*, Prometheus Books, Buffalo, N.Y., 1989 (1979). Dit boek van Smith is overigens een briljant pleidooi voor atheïsme. Vgl. verder: Moreland, J.P., en Nielsen, Kai, *Does God exist?. The debate between Theists and Atheists*, with contributions by Peter Kreeft, Anthony Flew, William Lane Craig, Keith Parsons, Dallas Willard, Prometheus Books, Buffalo, New York 1993; Nielsen, Kai, *Ethics without God*, Revised Edition, Prometheus Books, Buffalo, New York 1990.

langs de Rijn'. Alleen, en dan komt mijn tweede bezwaar, het is mij niet precies genoeg. Het is 'fuzzy theology'. Maar het weerleggen of er op een zinvolle manier mee in gesprek komen is eigenlijk niet mogelijk.

Ik geef eerlijk toe dat het voor mij zelf ook niet goed te doorvorsen is *waarom* mijn weezin tegen liberale theologen zó groot is. Ik zou mijn kinderen bijvoorbeeld niet naar een school sturen waar op dit soort flodderige wijze met belangrijke zaken wordt omgegaan. Ik vind dat de godsdienst onwaardig. Theologen als Tillich en Robinson vind ik eigenlijk taalvervuilers en obscurantisten. Anderzijds heb ik ook een sterk gevoel dat wat zij doen in strijd is met de menselijke waardigheid en integriteit. In feite zijn zij natuurlijk atheïsten geworden, maar zij willen dat voor zichzelf en voor de wereld niet toegeven. Dus bedenken ze frasen en trekken een rookgordijn op om aan het zicht te onttrekken waar ze met een bepaald deel van hun persoonlijkheid niet omheen kunnen. Robinson is *noch* eerlijk naar God, *noch* eerlijk naar zichzelf, *noch* eerlijk naar zijn publiek. Maar met zijn dadaïstisch taalspel hoopt hij zich te ontworstelen aan normen van logica en methodiek. Het valt mij niet zwaar respect op te brengen voor een orthodox gelovige die worstelt met de bevindingen van de wetenschap en deze probeert te verzoenen met zijn geloof. Maar schrijvers als Robinson proberen met vals spelen hun schaapjes toch nog op het droge te krijgen. Dat stoort mij.

De zin van het leven voor een theïst

Tot zover het theïsme. Wanneer iemand in God gelooft, dan ga ik er dus vanuit dat hij theïst is. Hij gelooft in een persoonlijke God met de kenmerken die ik hiervoor heb genoemd. God als symbool, God als 'ultimate concern', God als ik-weet-niet-wat laten we buiten beschouwing. Overigens is de theïstische God nog steeds de God die de grote wereldgodsdiensten vereren. Het is *die* God die de kathedralenbouwers aan het werk heeft gezet, Bach heeft geïnspireerd, de bijbel heeft voortgebracht en waarover zowel de Paus, Luther en Calvijn spreken. Het is misschien goed dat nog eens duidelijk naar voren te brengen, omdat op dat hele piepkleine plekje op de landkaart dat Nederland heet, men op grond van secularisatiegegevens van enkele tientallen jaren oud, men nu wel eens doet voorkomen alsof niemand meer een orthodox godsbeeld onderschrijft. Ten onrechte.

Ik zal nu de overstap maken naar het onderwerp van dit themanummer. Hoe moet men nu de *zin van het leven* zien voor een theïst? Het is duidelijk. Wanneer God een persoon is, schepper, almachtig, alwetend en algoed dan heeft Hij niet alleen deze wereld geschapen als een materieel gegeven, maar is ook elke gebeurtenis op een bepaalde manier met Hem verbonden. Er valt geen musje van het dak of het heeft een zin in Zijn scheppingsplan. Vragen naar de zin van het leven voor een theïst is dus vragen naar de zin die Hij aan bepaalde processen, bepaalde delen van Zijn schepping heeft meegegeven. Zinvragen zijn voor een theïst ontdekkingsvragen. Zin is een gegeven. Het kan worden ontdekt, niet door ons gecreëerd of geproduceerd. Het is een zoektocht naar iets dat bestaat, al weten we niet waar het zich bevindt en hoe het eruit zou zien wanneer het ontdekt zou worden. Het theïsme heeft op de zinvraag een volkomen helder en gemakkelijk te begrijpen standpunt. Als God de wereld heeft geschapen dan heeft Hij aan alles een zin meegegeven.

Het behoeft na het voorgaande waarschijnlijk nauwelijks betoog dat ik de vraag of God wel of niet bestaat van het grootste belang acht. Ik heb zelf nooit gedacht dat God bestaat. Mijn wereldbeeld is grofweg dat van de club van Epicurus-Lucretius-Russell-Sartre-Camus-Sopenhauer (met respect voor de verschillen). Ik geloof dat ik ben geboren uit mijn ouders en dat ik vóór de bevruchting niet bestond; ook niet in een of ander platoons schimmenrijk of een gepre-incarneerde toestand. Door de bevruchting ben ik gaan 'bestaan', heb ik bewustzijn en geestelijk leven gekregen, en met mijn dood verdwijnt dat weer. In die tussentijd kan ik een aantal dingen doen, zoals het schrijven van dit soort opstellen, het onderwijzen van studenten en mijn leven zinvol inrichten met mijn vrouw en naasten.

Ik geloof niet in het bestaan van God en ik moet dus een andere opvatting huldigen over de zin van het leven dan theïsten doen. Maar, en dan herhaal ik nu mijn punt, ik meen wel nuchter te kunnen vaststellen dat de vraag of je wel of niet gelooft in het bestaan van God een gigantisch verschil maakt voor mijn leven. Ik kan niet, zoals Florence Nightingale, mij afvragen welke rol voor mij is weggelegd. Beslissend is welke rol ik zal kiezen.

De geschiedenis van het atheïsme

W e weten nu wat theïsme is en wat de zin van het leven is voor een theïst. Maar wat is atheïsme?⁷ Historisch is het altijd een zwaar belaste positie geweest. Richard Bentley schreef in 1724 in *Eight Sermons* dat een atheïst geen ware vriend kan zijn, geen affectieve relatie kan aangaan en evenmin een betrouwbaar onderdaan kan vormen. De protestantse theoloog Robert Flint schreef twee eeuwen later dat 'the prevalence of atheism in any land must bring with it national decay and disaster'. In Frankrijk was het tot aan de Franse Revolutie onmogelijk om boeken te publiceren waarin het atheïsme verdedigd werd.

In de antieke wereld leek de houding tegenover atheïsten niet minder onverdraagzaam. Plato onderscheidde verschillende soorten atheïsten, maar zij moesten allemaal worden gestraft, de meest ernstige vormen van atheïsme zelfs met de doodstraf. Ook Thomas van Aquino was deze mening toegedaan. In zijn *Summa Theologica* stelt hij dat ongelovigen van de wereld verwijderd zouden moeten worden door de dood. Zelfs Locke, een van de grootste woordvoerders van tolerantie, maakte een uitzondering voor atheïsten die kennelijk vogelvrij waren. Als reden voor deze houding voert hij aan: 'Promises, covenants, and oaths, which are the bonds of human society, can have no hold upon an atheist'. Toen in 1770 Holbachs *Le système de la nature* werd gepubliceerd, waarin een van de eerste pleidooien voor atheïsme werd gehouden, beklagde de beul zich erover dat hij alleen het boek kon verbranden en niet de schrijver.

Dit soort heftige reacties vinden we tegenwoordig niet meer. Of misschien moeten we veeleer zeggen dat dit soort afkeer van atheïsme geen

7. Vgl. over atheïsme in het algemeen: Edwards, Paul, 'Atheism', in: *The Encyclopedia of Philosophy*, Paul Edwards, ed., Vol. I, MacMillan & The Free Press, New York, London 1967, pp. 174-189; Flew, Anthony, *The Presumption of Atheism*, and other philosophical essays on God, Freedom and Immortality, Elek/Pemberton, London 1976; Robinson, R., *An Atheist's Values*, Oxford 1964; Nagel, Ernest, 'A Defense of Atheism', in: Paul Edwards en Arthur Pap, eds., *A Modern Introduction to Philosophy*, Revised Edition, The Free Press, Collier-MacMillan, New York/London 1967 (1957), pp. 460-473; Stein, Gordon, 'Atheism', in: Gordon Stein, ed., *The Encyclopedia of Unbelief*, Volume One, Prometheus Books, Buffalo, New York 1985, pp. 27-29; Berman, David, *A History of Atheism in Britain*, From Hobbes to Russell, Routledge, London and New York 1988; Stein, Gordon, ed., *An Anthology of Atheism and Rationalism*, Prometheus Books, Buffalo, New York 1980.

ernstige consequenties meer heeft voor lijf en leden. Wanneer de brandstapel als ultima ratio theologorum nog gehanteerd zou kunnen worden dan zou dat ook zeker worden gedaan, merkt Schopenhauer cynisch op.⁸ Maar het kan nu eenmaal niet meer. Hoewel, als het aan de ayatollah Khomeiny had gelegen, had Rushdie de doodstraf gekregen voor ketterse uitlatingen. Zelfs is die dreiging nog steeds aanwezig. Hetzelfde geldt voor Taslima Nasrin die uit moest wijken naar Skandinavië voor Bengaalse fundamentalisten; en in Algerije zijn al van verschillende mensen de keel doorgesneden door godsdienstfanatici of werden zij doodgeschoten. Dus echt rustig op het front is het nu ook weer niet. Men kan niet zeggen dat vrijdenkers die de godsdienst aanklagen alleen maar historische voorbeelden kunnen aanhalen zoals Giordano Bruno die op de brandstapel werd gebracht of Galileo die zijn stellingen moest afzweren voor de inquisitie. Hoe vreemd is het dan toch dat de atheïstische positie, ook tegenwoordig nog, verre van populair is. Het lijkt erop dat alleen de aard van de bezwaren tegen het atheïsme is veranderd, maar dat de impopulariteit onverminderd is gebleven. Werd vroeger de atheïst gekritiseerd als gevaar voor de openbare orde,⁹ tegenwoordig wordt de atheïst onverdraagzaamheid en kinderachtigheid verweten en vooral een zekere blindheid voor een dieptedimensie van het leven. De voornoemde Tillich heeft het atheïsme omschreven als de zienswijze dat het leven geen diepte heeft; dat het oppervlakkig is.¹⁰

De geringe populariteit van het atheïsme drukt zich ook uit in het geringe aantal historische vertolkers. Vergeleken met gelovigen zijn de expliciete atheïsten in de geschiedenis van het westerse denken een kleine minderheid. Alleen Holbach, Büchner, Feuerbach, Marx, Schopenhauer, Nietzsche en Sartre zijn onder de grote filosofen de bekendste atheïsten.¹¹ Ook in Nederland zijn er – bij mijn weten – nauwelijks mensen die zichzelf als atheïst presenteren. Ik ken alleen Anton Constandse,¹² de bekende vrij-

denker en humanist, en sinds kort Herman Philipse, een Leidse filosoof.¹³

Wat is atheïsme?

Het is toch op z'n minst verbazingwekkend dat in een tijd waarin de helft van de mensen opgeeft niet meer in God te geloven slechts een handje vol bereid is zich daarvan intellectueel rekenschap te geven. De enkelingen die dat dan wel doen en die zich dus expliciet als atheïst presenteren, krijgen vaak de volgende reacties:

- 'Zo, dus jij denkt te kunnen bewijzen dat God niet bestaat?'
- 'Atheïsme, nee dat is mij te negatief; ik hou mij liever bezig met iets positiefs waaruit ik inspiratie kan putten'.
- 'Atheïsme? Waar is dat nou voor nodig? Laat ieder toch in zijn waarde, man'.
- 'Atheïsme is mij te intolerant. Ik vind dat ieder het recht heeft om te geloven wat hij wil'.

Een van mijn stille wensen bij het schrijven van dit opstel (het is tenslotte een kerstmeditatie, dus waarom zou men geen wens mogen uitspreken?), is om de atheïstische positie bekender te maken en toch op zijn minst als een serieuze optie te presenteren. Ik zou in ieder geval het atheïsme willen benaderen op dezelfde nuchtere manier als we net het theïsme hebben geprobeerd te omlijnen. En dan is het atheïsme niets anders dan gewoon niet-theïsme, dat op een bewuste en intellectueel voldragen manier wordt gepresenteerd. Laat ik dat duidelijk maken aan de hand van de twee punten waaruit deze omschrijving is opgebouwd.

(a) *Atheïsme als niet-theïsme*. De alpha privans die slechts een ontkenning beoogt van het daarop volgende, heeft in combinatie met 'theïsme' werkelijk een heel vreemde vlucht gemaakt. Iemand die niet in God gelooft wordt een absolutistische kennisaanspraak in de schoenen geschoven. Hem wordt verweten dat hij zich met louter negatieve zaken bezighoudt (iets dat een pacifist die tegen de oorlog is, nooit verweten krijgt). Hij wordt gezien als een gevaar voor de gemoedsrust en de onschuldige dromerijen van zijn medemens en zelfs wordt hem onverdraagzaamheid verweten. En dat alles alleen maar door die ene merkwaardige ontkenning: hij gelooft iets *niet* en hem wordt een wereld aan overtuigingen toegeschreven die hij niet heeft

8. Schopenhauer, Arthur, *Die Welt als Wille und Vorstellung*, II, Cotta-Verlag/Insel-Verlag, Stuttgart/Frankfurt am Main 1976, p. 212.

9. Een argument dat overigens recentelijk nog een zekere revival doormaakte door opmerkingen van de liberale leider Bolkestein en christen-democratische politici als Hirsch-Ballin.

10. Tillich, Paul, *Shaking of the Foundations*, New York 1948, p. 6.

11. Edwards, 'Atheïsme', p. 175.

12. Vgl. Constandse, Anton, *Grondgedachten van het atheïsme*, Uitgeverij De Vrije Gedachte, Rotterdam 1978.

13. Philipse, Herman, *Atheïstisch Manifest*, Prometheus, Amsterdam 1995.

althans niet *behoeft* te hebben krachtens zijn atheïstisch uitgangspunt.

Neemt men echter kennis van wat atheïsten zelf geschreven hebben, dan komt daaruit naar voren dat het toch echt niets anders dan a-theïsme is. Laat ik twee van die atheïsten sprekend opvoeren. De eerste is George H. Smith, schrijver van een glashelder boek over atheïsme. Een atheïst is iemand die geen theïst is, schrijft Smith. Dat is dus op zichzelf niet het proclameren van een eigen nieuw geloof, maar een ontkenning van iets anders. 'Atheism, in its basic form, is not a belief: it is the absence of belief'.¹⁴ Dat betekent dat de positie van een atheïst niet is dat hij wil verdedigen dat god *niet* bestaat, maar dat hij stelt dat er geen redenen zijn om aan te nemen dat god *wel* bestaat. Smith: 'An atheïst is not primarily a person who *believes* that a god does *not* exist; rather, he does *not believe* in the existence of a god'.¹⁵

Ik citeer wat uitvoerig zijn eigen bewoordingen, omdat de 'bewijsrechtelijke positie' hier zo mooi tot uitdrukking komt. De atheïst laat zich dus niet in de positie manoeuvreren dat hij moet gaan bewijzen dat God niet bestaat. Hij vraagt: waarom zou ik het bestaan van het wezen dat jij mij beschrijft aannemen? En vervolgens neemt hij het materiaal dat wordt aangedragen in overweging en wijst het af. Is dat niet zoals we allemaal gewoonlijk ook te werk gaan? Ik kan natuurlijk niet bewijzen dat de wereld *niet* geschapen is door een roze olifant op de rug van een schildpad, maar tot een dergelijk geloof ga ik ook pas over op het moment dat ik daartoe door bepaalde argumenten of empirische feiten genoopt wordt.

Een tweede auteur die ik wil aanhalen als autoriteit op dit gebied is de Amerikaanse filosoof Ernest Nagel. In zijn opstel *A Defense of Atheism* schrijft hij: 'I shall understand by 'atheism' a critique and a denial of the major claims of all varieties of theism', waarbij hij onder 'theïsme' verstaat: '(...) by theism I shall mean the view which holds, as one writer has expressed it, 'that the heavens and the earth and all that they contain owe their existence and continuance in existence to the wisdom and will of a supreme, self-consistent, omnipotent, omniscient, righteous, and benevolent being,

who is distinct from, and independent of, what he has created'.¹⁶

(b) *Atheïsme als bewuste stellingname*. Dat brengt ons op een tweede punt van de omschrijving van atheïsme die ik hiervoor heb gegeven, het element dat het moet gaan om een *bewuste positie die intellectueel is doordacht*.

Laat ik dat illustreren door weer eens de jongens van het museumplein op te voeren. Hoe zouden we die jongens met die skateboards die niet aan 'God-talk' doen moeten noemen? Zijn zij 'atheïsten'? Ik denk dat velen hier een aarzeling zullen voelen. Nee, nu niet een aarzeling omdat u weer terugvalt op uw oorspronkelijke complexe intuïties ten aanzien van het begrip 'atheïsme', ik wil nog even vasthouden aan mijn eigen scherpe omlijning daarvan: een atheïst is iemand die *beargumenteerd* niet in God gelooft. Waar de skateboarders niet aan voldoen is aan het element van de bewuste keuze. Zij geloven niet, maar zij geloven niet uit onbekendheid, uit onverschilligheid, omdat zij nauwelijks (meer) begrijpen waar een theïst het over heeft. Het verschil met de positie van de atheïst is onmiddellijk duidelijk wanneer we het begrip 'heidenen' introduceren. Heidenen zijn mensen die nog nooit van de God van het christendom hadden gehoord; zij hadden er helemaal niets mee. Zij waren er niet tegen; waren er niet voor; zij waren gewoon onverschillig. In vroeger tijden leverden die heidenen moraalfilosofische problemen op, bijvoorbeeld ten aanzien van de vraag of zij als ongedoopt in de hel zouden komen. Enerzijds ja, immers ongedoopt betekent: ze moeten naar de hel. Anderzijds, een beetje cru is dat wel, want te verwijten viel hen niets: zij waren nog niet met missie in aanraking geweest. In feite zijn de jongens van het museumplein op de skateboards *moderné* heidenen. Wanneer ik aan hen vraag of God zin geeft aan het leven, denken zij: 'die gast is een *weirdo*' maar verder roept het niet veel bij hen op. Zij worden niet bereikt door de God van het christendom en zijn verkondigers. Zij zien op MTV wel dat er kerstballen achter die vlot prattende presentatrices hangen, maar zij associëren dat eerder met benefiet concerten van hun geliefde artiesten en een vrede ergens op de wereld dan met de centrale boodschap van het christendom.

14. Smith, George H., *Atheism. The Case Against God*, Prometheus Books, Buffalo, N.Y., 1989 (1979), p. 7.

15. Smith, *Atheism*, p. 7.

16. Nagel, Ernest, 'A Defense of Atheism', in: Paul Edwards en Arthur Pap, eds., *A Modern Introduction to Philosophy*, Revised Edition, The Free Press, Collier-MacMillan, New York/London 1967 (1957), p. 461.

Mijn punt is duidelijk: de moderne gesecculariseerde schooljeugd kan men heidens noemen, maar niet atheïstisch. Het lijkt aan te bevelen het begrip 'atheïst' te gebruiken wanneer sprake is van een *bewuste* en *intellectuele* stellingname. Een atheïst is in ieder geval iemand die begrijpt wat een theïst probeert over te brengen en die door die theïst niet overtuigd wordt omdat hij zijn bedenkingen heeft.

Waarom ik atheïst ben

Persoonlijk ben ik zo'n atheïst. Ik ben dat geworden zo rond mijn twintigste. Twee invloeden hebben op deze 'coming out' een zekere invloed gespeeld: de boeken van de vrijdenker en humanist Anton Constandse¹⁷ en Arthur Schopenhauer.¹⁸ Ik ben atheïst 'geworden', want overeenkomstig hetgeen hiervoor gesteld is zal duidelijk zijn dat je atheïst moet worden. Niemand wordt als atheïst geboren. Alle kinderen zijn atheïst, zei Holbach. Ten onrechte. Wat hij bedoelde te zeggen is: kinderen zijn heidene. Vóór lezing van Constandse en Schopenhauer was ik ook gewoon een heiden, net als de hedendaagse schooljeugd in de randstad. Ik wist niets van God, snapte niet waar dat enkele christelijke vriendje het over had als hij terugkwam uit de kerk en ik liet mij aan de hele kwestie niet veel gelegen liggen. Door Schopenhauer en Constandse is dat echter veranderd en is een dof en onbewust gevoel ('deze wereld is niet geschapen') tot iets gearticuleerder ontwikkeld. Ik heb sindsdien altijd met grote belangstelling kennis genomen van de argumenten en argumentaties die door theïsten voor het bestaan van God zijn aangevoerd.¹⁹ Alleen: met een voor het theïsme negatief resultaat. Bij mij overwogen de twijfels en de vragen. Ik werd dus geen theïst, maar atheïst. Als God algoed en almachtig is, hoe kan hij dan zoveel kwaad in de wereld toelaten? Als God

de wereld heeft geschapen, wie heeft dan God geschapen? Als God de schepper is van alles, ligt dan alles niet vast? Welke ruimte bestaat er voor menselijke vrijheid? Het zijn typisch theologische en filosofische vragen. Sommige mensen hebben daar al vroeg een fijne neus voor. John Stuart Mill en Bertrand Russell stelden deze vragen al toen zij kinderen waren van enkele jaren oud. Voor mij heeft dat tot mijn puberteit moeten wachten. Vooral Russell heeft met zijn boek *Why I am not a Christian*²⁰ een indrukwekkend getuigenis achtergelaten van de atheïstische positie. De titel van het boek is niet erg gelukkig, want in feite gaat het niet zozeer over het christendom alswel over elke vorm van theïsme.²¹ De titel *Why I am an atheist* zou de inhoud beter dekken.

Voor de moderne heidene is het soort vragen als ik hiervoor stelde natuurlijk het spreken in een vergeten taal. En hoe vreemd dat moge klinken: eigenlijk vind ik dat jammer. Theïsten en atheïsten kunnen met elkaar in gesprek zijn en in gesprek blijven. Zij erkennen het zinvolle van elkaars redeneringen, ook al worden zij niet door elkaar overtuigd. De moderne heidene 'missen' dit. De bekende argumentatie van Pascal om voor God te kiezen; het godsbewijs van Paley vanuit de doelgerichte wijze waarop de natuur in elkaar zit; de wonderlijke argumentatie van Alselmus dat een volkomen perfect wezen dat we kunnen denken ook moet kunnen bestaan; de worstelingen van Immanuel Kant; Nietzsches ontkenning van God; de bespreking van de argumenten voor Gods bestaan in de dialogen van Hume; de opstellen van William James over de wil om te geloven – al deze cultuurschatten waaraan theïsten en atheïsten deel hebben, gaan aan de moderne heidene voorbij.²²

De agnost als intellectuele luiwammes

Als de wijze waarop ik hiervoor theïsme en atheïsme van elkaar heb onderscheiden overtuigend is, heeft dat overigens een belangrijke consequentie voor een derde positie die men nogal eens tussen theïsme en atheïsme in wil schuiven: die van het agnosticisme. Een

17. Vgl. bijvoorbeeld: Constandse, Anton, *Het soevereine Ik*, Het individualisme van Lao-tse tot Friedrich Nietzsche, Meulenhoff, Amsterdam 1983; Constandse, Anton, *Het weerbarstige woord*, Essays, Meulenhoff, Amsterdam 1981.

18. Vgl. Schopenhauer, Arthur, *Parerga und Paralipomena*, in: *Sämtliche Werke*, V, Cotta-Verlag/Insel-Verlag, Frankfurt am Main 1965, pp. 382-466, 'Über Religion', en Schopenhauer, Arthur, *Die Welt als Wille und Vorstellung*, II, Cotta-Verlag/Insel-Verlag, Stuttgart/Frankfurt am Main 1976, pp. 206-247 'Über das metaphysische Bedürfnis des Menschen'.

19. Een mooi boek hierover is: Mackie, J.L., *The Miracle of Theism*, Arguments for and against the Existence of God, Clarendon Press, Oxford 1992 (1982).

20. Russell, Bertrand, *Why I am not a Christian*, Unwin Paperbacks, George Allen & Unwin, London 1957 (1977).

21. Vgl. over het boek en commentaren daarop de bijdragen in *Free Inquiry*, Vol 15, No. 4, 1995, pp. 36-46.

22. Vgl. voor een selectie uit deze rijkdom: Pojman, Louis, ed., *Philosophy of Religion: An Anthology*, Second edition, Wadsworth Publishing Company, Belmont, California 1994.

bekende maar misleidende voorstelling van zaken is de volgende:

- (i) Theïsme is de positie dat God bestaat;
- (ii) Atheïsme is de positie dat God niet bestaat;
- (iii) Agnosticisme is de positie dat we niet kunnen weten of God wel of niet bestaat. De kwestie blijft open. Het menselijk verstand is beperkt en de vraag naar het godsbestaan overstijgt de menselijke mogelijkheden.

Toen Napoleon bij de bekende astronoom Laplace op bezoek kwam en Laplace hem zijn systeem van het heelal had uitgelegd informeerde de grote staatsman naar de plaats van God in het geheel. Laplace antwoordde dat hij aan de hypothese van God geen behoefte had. Ik zou willen zeggen: 'Agnosticisme? Ik heb geen behoefte aan die hypothese'. En inderdaad, ik heb daaraan ook geen behoefte. De agnost heeft zich namelijk een plaatsje veroverd in het intellectueel pantheon door een omschrijving van atheïsme te geven die gekunsteld is, overbodig en niet in overeenstemming met de wijze waarop atheïsten zelf hun positie hebben getypeerd. De agnost heeft het atheïsme opgetuigd tot de aanmatigende positie dat de atheïst meent te kunnen bewijzen dat God niet bestaat. En dat is een positie die de atheïsten die ik hiervoor heb aangehaald niet hebben verdedigd en die een verstandig mens ook nooit zal verdedigen. Atheïsme is een negatieve doctrine. De atheïst is van het bestaan van God niet overtuigd geraakt en hij doet dan wat elk normaal mens doet in zo'n geval: er niet in geloven. Het is met name de Britse filosoof Anthony Flew geweest die dit element van het atheïsme mooi heeft neergezet. Hij spreekt nadrukkelijk van de *presumption of atheism*.²³ Hij bedoelt daarmee dat we het atheïsme moeten aannemen zoals we iemands onschuld moeten aannemen. Het is niet zo dat iemand zijn onschuld eerst maar eens moet bewijzen. Nee, je gaat uit van de onschuld. Schuld moet worden bewezen. Zo is dat ook met theïsme. Je gaat ervan uit dat God niet bestaat. Op de theïst rust de bewijslast, niet op de atheïst.

Wanneer dit allemaal juist is – en ik denk dat het juist is – dan blijft van die chique positie van het agnosticisme natuurlijk niet veel over. Persoonlijk denk ik ook dat agnosten een zeer zwakke stelling verdedigen, nog zwakker, ja aanmerkelijk zwakker, dan die van de theïsten

en dat alles met een air van superioriteit die de agnost tot een beklagenswaardig vermakelijke figuur maakt. Het komt overigens zelden voor dat men een agnost van enig intellectueel niveau tegenkomt. Dat heeft, denk ik, daarmee te maken dat een agnost niet *echt* in staat is zijn positie te verdedigen. Let maar eens op, hij doet daar ook geen moeite voor. Een agnost is iemand die diep in zijn hard een hekel heeft aan het nadenken over God of een alternatief voor Hem. Omdat hij meent dat zo iets niet helemaal goed te verkopen is (hij is tenslotte een intellectueel en *zou* toch over dit onderwerp iets belangwekkends te melden moeten hebben) verschanst hij zich achter een op het eerste gezicht excentriek en zowel moreel als intellectueel verheven standpunt: 'ik weet niet of God bestaat; we kunnen het ook eigenlijk niet weten, want ons verstandelijk vermogen schiet tekort'. De agnost weet zich daarmee te omhullen met een schijn van levenswijsheid, tolerantie en bescheidenheid. In werkelijkheid is de agnost echter een intellectuele luiwammes, een 'Wichtigtuur' die bij de eerste de beste scherpe vraag over de aard van zijn standpunt in verlegenheid wordt gebracht.

Atheïst: Dus jij houdt het bestaan van God open. Hou je de mogelijkheid open dat de christelijke, theïstische God bestaat of hou je ook de mogelijkheid open dat de goden van de Grieken, Romeinen, Vikingen en Batavieren bestaan?

Agnost: Tja.

Atheïst: Als je zegt dat het menselijk kenvermogen te beperkt is om vast te kunnen stellen of God bestaat, geldt dat niet eigenlijk voor allerlei andere zaken evenzeer? Om alle onderwerpen die in een verkiezingscampagne aan de orde zijn te kunnen beoordelen zou ik ook een intellect moeten hebben met enorm meer potentieel dan ik feitelijk ter beschikking heb, maar ik moet nu eenmaal iets, dus probeer ik met mijn beperkte middelen de beste keuze te maken. Dat geldt toch ook voor de vraag of je wel of niet in God gelooft?

Agnost: Tja.

Een agnost is niet chic onwetend, maar heel triviaal onwetend. Het is niet de *docta* ignorantia die hem bezielt, maar gewone ignorantia. En wat misschien wel het ergste is: een agnost is iemand die onwetendheid tot deugd heeft verheven. Hij is in het beantwoorden van de vragen die ik hier opwerp helemaal niet geïnteresseerd en loopt zijn desinteresse nog met een zekere trots te verkondigen. De agnost is niet geïnteresseerd in nadenken, maar veeleer in het

23. Flew, Anthony, *The Presumption of Atheism, and other philosophical essays on God, Freedom and Immortality*, Elek/Pemberton, London 1976.

ontwijken daarvan. *Daarom* had hij zich nu juist genesteld in die behaaglijke 'agnostici-teit'. Wie tegenwoordig zegt dat hij in het bestaan van God gelooft, moet zich verantwoor-den. Daar heeft de agnost geen zin in. Atheïsme is hem echter ook weer iets te radicaal en bovendien 'klinkt het zo negatief'. Dus waarom niet die warme middenpositie waarbij hij aan ieders tafel kan aanschuiven?²⁴

De zin van het leven voor een atheïst

Nu is er één punt waaraan ik nog een zekere aandacht moet geven. En dat is dat ik de vraag wil opwerpen of ik het atheïsme niet toch iets té kaal heb omschreven. We hebben het nu geïkt als de positie die bewust en intellectueel beargumenteerd geen reden ziet om het bestaan van God aan te nemen. Men zou de vraag kunnen opwerpen of aan een dergelijk standpunt nog praktische consequenties verbonden zijn. Ik denk dat we die vraag bevestigend moeten beantwoorden. Ook hier kan weer de parallel met het theïsme getrokken worden. Wie het theïsme aanvaardt, wordt geconfronteerd met een aantal consequenties. In feite hebben we één van die consequenties van het theïsme al aan de orde gesteld, namelijk een consequentie ten aanzien van de vraag naar de zin van het leven. Voor een theïst heeft het leven zin. Welke? De zin die daaraan door God is gegeven. Het ligt voor de hand dat dan ook het atheïsme een consequentie heeft voor de zin van het leven. Voor een atheïst resteren twee opties: (a) het leven, ook mijn leven, heeft geen zin; (b) het leven, ook mijn leven, zou door een ander een zin toebedeeld moeten krijgen dan door God.

Het zijn met name existentialistische auteurs geweest die over deze twee punten interessante dingen hebben geschreven. Albert Camus heeft in zijn bekende boekje *Le Mythe de sisyphé* (1942) het eerste punt aan de orde gesteld. Hij deed dat door nadrukkelijk ook het vraagstuk van de zelfmoord aan de orde te stellen. Hij meende zelfs dat er slechts één serieus wijsge-rig probleem was, zelfmoord. 'Juger que la vie vaut ou ne vaut pas la peine d'être vécue, c'est répondre à la question fondamentale de la philosophie'.²⁵ Die andere problemen, of de we-

reld drie dimensies heeft en of de geest negen of kwaalf categorieën kent – dat is bijzaak; het zijn spelletjes, zegt Camus. Waar het om gaat is die primaire vraag van de filosofie aan de orde stellen. 'Je n'ai jamais vu personne mourir pour l'argument ontologique', meent Camus. Maar als je geen zin kunt vinden in het leven, ja dan heb je een reden om niet verder voort te leven. Voor atheïstische existentialisten als Camus en Sartre was het niet God die zin kon geven aan het leven. Maar wie dan wel? Dat brengt ons bij de tweede vraag. Wie zou die andere zinge-vinger dan God kunnen zijn? Het antwoord ligt voor de hand. Het is de mens. Voor een atheïst die niet voor de eerste positie kiest (het leven heeft geen zin) is het slechts *de mens zelf* die zin kan geven aan zijn leven. Vooral Sartre heeft dat punt nogal provocerend uitgewerkt. Juist om die zingevende activiteit van de mens ten volle tot zijn recht te laten komen zou God moeten sterven. Ook al zou hij bestaan, dan nóg zou hij moeten sterven volgens dit perspectief, want God staat de mens in de weg. Hij belemmert onze vrijheid. Voor een wijsgeer als Leibniz – die hetzelfde probleem als Sartre aan de orde stelt – was dit een reden om excentrieke defini-ties van vrijheid te gaan ontwikkelen, zodanig dat goddelijke voorzienigheid en menselijke vrijheid toch nog met elkaar verzoend zouden kunnen worden.²⁶ Maar Sartre ging heel anders te werk. Hij streepte gewoon God door als niet verenigbaar met de menselijke vrijheid.

Deze antithetische constrastering van theïstische en atheïstische zingeving heeft mij altijd als onvermijdelijk toegeschenen. Het is overigens niet een verdienste van Sartre dat hij dat heeft gezien. Ook christelijke auteurs hebben dat gezien. In het artikel van Stoker dat in dit themanummer is opgenomen wordt hetzelfde onderwerp aan de orde gesteld. Stoker behandelt de opvattingen van de gereformeerde filosoof Sander Griffioen. Griffioen zet, geheel in de traditie van Kuiper, de antithese tussen christendom en ongeloof sterk aan. Stoker lijkt, blij-kens zijn artikel, met die antithese een beetje in zijn maag te zitten. Enerzijds lijkt hij de tegenstelling tussen theïstische en atheïstische zinge-vinger wel te onderkennen, maar hij heeft met het sterk aanzetten daarvan door Griffioen toch problemen. 'Hier wordt het *exclusivisme* van het Christendom verdedigd en het conflict met

24. Ik doe wellicht ietsje onrecht aan toch een aantal interessante pogingen het agnosticisme op te tuigen. Zie hiervoor: Pyle, Andrew, ed., *Agnosticism*, Contemporary Responses to Spencer and Huxley, Thoemmes Press, Bristol 1995.

25. Camus, Albert, *Essais*, Introduction par R. Quilliot, Edition établie et annotée par R. Quilliot et L. Faucon, Gallimard, Paris 1965, p. 99.

26. De tegenstelling tussen het existentialisme van Sartre en het essentialisme van Leibniz wordt door Sartre uitgewerkt in: Sartre, Jean-Paul, *L'être et le néant*, Essai d'ontologie phénoménologique, Gallimard, Parijs 1943, p. 523.

de gesprekspartner benadrukt', schrijft Stoker over het standpunt van Griffioen. Stoker denkt dan dat bij Griffioen de andersdenkende geen gelijkwaardige gesprekspartner is.

Deze geluiden komen mij uit de eigen kring heel bekend voor en het is in zekere zin troostrijk te ervaren dat ook onder christenen een soortgelijk misverstand opgeld doet.

Ik denk dat Stoker – met alle respect voor de vele behartigenswaardige zaken die in zijn interessante opstel naar voren komen; laat ik dat heel expliciet stellen – zich op dit ene punt enorm vergist en dat zijn omzwervingen om tot een dialogisch standpunt tussen synthese en antithese te komen volkomen overbodig is. Hij denkt dat hij tot een inclusief standpunt moet komen, omdat het exclusivisme van Griffioen aanmatigend is of niet getuigt van respect voor de ander. Dat is een heel veel voorkomend misverstand. Ik zal daar straks nog op terugkomen, want het past heel goed aan het eind van mijn kerstmeditatie. Eerst wil ik nog mijn gedachten over atheïstische zingeving voortzetten.

Moeten we atheïstische zingeving afzonderlijk benoemen?

We moeten namelijk nog een semantische knoop doorhakken. Stel ik ben er nu in geslaagd om duidelijk te maken dat de atheïstische positie de juiste is en ik ben er eveneens in geslaagd aannemelijk te maken dat de mens zelf zin moet geven aan zijn leven. Ik ben natuurlijk niet zo naïef om te denken dat dit *werkelijk* zo is,²⁷ maar stel. Hoe zouden we dat laatste dan moeten aanduiden? We kunnen twee kanten uit. We kunnen de overtuiging dat de mens zelf zin moet geven aan het leven klassificeren als een integraal onderdeel van het concept atheïsme, maar we kunnen daarvoor ook een eigen term hanteren. In het eerste geval zeggen we: 'Atheïsme is de beredeneerde opvatting dat er geen reden is om het bestaan van God aan te nemen én dat de mens derhalve zelf zin moet geven aan zijn leven'.

27. De kans dat men met een opstel over dit onderwerp ook maar een fractie van verandering teweegbrengt bij iemand die bij het begin van het lezen andere opvattingen heeft, *ook al zijn die opvattingen intellectueel nog zo onvoldragen*, is bijna nihil. Voor wie je in feite schrijft, vrees ik, is voor (a) mensen die het zonder de argumenten bij de hand te hebben al met je eens zijn en (b) diegenen die betrekkelijk blank tegenover het onderwerp staan. Numeriek zijn ten aanzien van het onderwerp dat ik hier bespreek de categorieën *a* en *b* heel dun bevolkt, helaas.

Een tweede mogelijkheid is dat men het atheïsme in zijn negatieve vorm als ontkenning van theïsme handhaaft en dat men voor de positieve kant (zo men wil: opdracht) van het atheïsme een zelfstandige term hanteert. Ik stel voor dat we het laatste doen. Ik blijf daarmee trouw aan mijn kale omschrijving van atheïsme als de bewuste ontkenning van het theïsme. De stelling dat de mens zelf zin moet geven aan het leven kunnen we dan aanduiden met een speciale term. Maar welke term zou daarvoor geëigend zijn? Meestal wordt die positieve dimensie van het atheïsme aangeduid met het woord 'humanisme'. Het woord atheïsme wordt gehanteerd als een aanduiding voor een bepaalde verhouding tegenover de theïstische traditie, humanisme wordt gebruikt om een opvatting over waarden en over de zin van het leven mee aan te duiden. 'Onder humanisten versta ik al diegenen die aannemen dat mensen zowel het vermogen als het recht hebben zelf zin en vorm te geven aan het eigen bestaan', schrijft een commentator over dit onderwerp.²⁸ Ook in de beginselverklaring van de organisatie die zich na de oorlog in Nederland heeft opgeworpen als vertolker van het humanisme, komt het element dat het de mens zelf is die zin moet geven aan het leven naar voren. Iets minder duidelijk dan in voornoemde omschrijving, maar toch impliciet is het erin te herkennen. In de beginselverklaring van het Humanistisch Verbond staat: 'Het humanisme is de levensovertuiging die probeert leven en wereld te begrijpen uitsluitend met menselijke vermogens. Het acht wezenlijk voor de mens zijn vermogen tot onderscheidend oordelen, waarvoor niets of niemand buiten hem verantwoordelijk kan worden gesteld'.

Die verklaring is tot stand gekomen in 1973 en daaraan gingen andere verklaringen vooraf. Typerend is dat hier niet klip en klaar instaat dat men atheïst moet zijn om humanist te kunnen worden, maar de nadruk op menselijke vermogens en de verantwoordelijkheid van de mens voor zijn eigen leven is duidelijk. Door sommige schrijvers over het humanisme wordt de relatie tussen atheïsme en humanisme echter nog scherper aan de orde gesteld. Men kan dat doen door – overeenkomstig de eerste semantische strategie – de opvatting dat de mens zelf zin aan zijn leven moet geven op te nemen als onderdeel van het atheïsme, maar men kan ook

28. Tielman, R.A.P., 'Humanistische emancipatiebewegingen', in: P.B. Cliteur en W. van Dooren, red., *Geschiedenis van het humanisme*, Boom, Mepel/Amsterdam 1991, p. 289.

het spiegelbeeld uitwerken en dat betekent: in de omschrijving van humanisme expliciet opnemen dat het om een atheïstische levensovertuiging gaat. Dat laatste doet Anton Constandse. Hij schrijft: 'In de ruimste betekenis is het humanisme een levens- en wereldbeschouwing, die niet gebaseerd is op de theologische stellingen van het christendom. De humanist gaat niet uit van een der talloze voorstellingen omtrent God of de goden, maar van hetgeen alle mensen op aarde kunnen beleven, kennen en denken'.²⁹ Sommigen zal het bevreemden dat Constandse hier spreekt van een 'ruimste betekenis' van het humanisme. Ruim? Is het niet veeleer eng? Hij sluit namelijk God en goden nadrukkelijk uit en iemand die in het bestaan van God gelooft kan dus geen humanist zijn. Maar Constandse bedoelt waarschijnlijk met dat 'ruime' dat hij nog geen nadere invulling heeft gegeven aan de overige kenmerken van het humanisme. Wat voor hem slechts vaststaat is dat het bij het humanisme (a) gaat om een atheïstische levensovertuiging en (b) deze zich richt op het aardse leven. Denkt men daarover nog iets langer door dan ziet men zelfs dat *a* en *b* bijna op hetzelfde neerkomen. Constandse lijkt te willen zeggen: hoe je het humanisme ook wilt omschrijven, één ding staat voor mij vast: het is een atheïstische levensovertuiging. Is deze omschrijving gelukkig? De omschrijving is wat summier, zoals Constandse zelf ook toegeeft. Het is te ruim en zou moeten worden toegespitst.³⁰ Maar met Constandse houd ik vast aan het feit dat voor het humanisme het atheïsme, de beredeneerde afwijzing van het bestaan van God, een noodzakelijke (en dus geen voldoende) voorwaarde is. De mens kan alleen maar zelf zin aan zijn leven geven, wanneer niet nog ergens een super-zingever op de achtergrond meekijkt.

Tolerantie vereist niet dat we tegenstellingen verdoezelen

Ik wil afsluiten met enkele psychologische opmerkingen. Maar alvorens dat te doen, geef ik eerst aan wat ik in dit artikel heb betoogd. Ik heb mij de vraag gesteld wat een theïst is. Vervolgens heb ik het atheïsme gedefinieerd als

29. Constandse, A.L., 'De geschiedenis van het humanisme in Nederland', in: *Het Humanistisch Verbond*, H.J.J. Lips e.a., Utrecht, z.j., pp. 15-29, p. 15.

30. Dat doet Constandse overigens wel in: Constandse, Anton, *Geschiedenis van het humanisme in Nederland*, derde druk, Kruseman, Den Haag 1980, p. 5. Hij voert echter ook hier als eerste kenmerk van humanisme op dat er naar werd gestreefd de wereld uit zichzelf te verklaren.

niet-theïsme. Daarop heb ik aannemelijk gemaakt dat theïsten en atheïsten een verschillende opvatting hebben over de zin van het leven en, krachtens hun uitgangspunten, ook *moeten* hebben. En passant heb ik ook nog enkele beledigende opmerkingen gemaakt over gerenommeerde denkers die God heel ruim opvatten en mensen die zo verstandig zijn om te zeggen dat men God niet kan kennen.

Dat is allemaal heel aardig gegaan. U heeft niet een duidelijke redeneerfout ontdekt en als het er allemaal redelijk aan toe zou gaan in de wereld, zou u zich dus gewonnen moeten geven. Dat wil zeggen: (i) u houdt op met vaag en wollig gepraat over God en wordt weer netjes een theïst of (ii) u volgt mij en wordt atheïst. Wat gaat u doen?

U weet even goed als ik dat er geen haar is op uw hoofd die eraan denkt om u overeenkomstig de door mij gestelde keuze te gaan gedragen. Integendeel, u volhardt in uw afkeer van atheïsme. U ziet in dit opstel het meest overtuigend bewijs van de arrogantie van atheïsten. Ze weten het allemaal zo goed. Lees Cliteur maar, zo raadt u een kennis aan, dan kunnen ze allemaal eens zien hoe intolerant en weinig respectvol een atheïst over zulke ruime en inclusieve posities praat als die worden ingenomen door Tillich en andere niet-dogmatische en ruimdenkende mensen. U bent zelfs blij dat u nu zo'n duidelijk bewijsstuk in handen hebt. Lees maar, eindelijk staat zwart op wit *hoe* intolerant die atheïsten zijn.

Nu komt mijn vraag: hoe komt het dat dit zo verloopt? Hoe komt het dat mijn argumenten van u afdruipten als water van een zwanenhals? Ik denk dat we het antwoord op de vraag kunnen vinden het opstel van Stoker dat in dit themanummer is opgenomen. Zoals ik hiervoor al in het vooruitzicht heb gesteld; met Stokers opmerkingen wil ik eindigen. Mijn behandeling is van nu af aan overigens niet meer filosofisch-logisch maar psychologisch. 'Logisch' heb ik namelijk niets meer te zeggen. Ik heb stap voor stap nauwgezet betoogd waarom de atheïstische positie redelijk is. Maar ik heb niets met u bereikt en daar moet ik een verklaring voor hebben. Ik wil begrijpen, waarom u zich niet door argumenten laat aanspreken. En ik denk dat ik weet hoe dat komt: u handelt en spreekt vanuit gevoelens en wollige vermoedens. En ik denk dat die gevoelens ook mooi tot uitdrukking komen in het opstel van Stoker. Anders gezegd: Stokers hele streven is representatief voor wat vele anderen voelen. Wat is

namelijk de indruk die vele mensen hebben? Veel mensen gaan uit van een straks door mij te weerleggen misvatting. Die misvatting is deze: zij denken dat de wereld er beter uit zou zien wanneer wij het in religieuze zaken met elkaar eens zouden zijn. Ik zou de verwarde hoeveelheid associaties en emoties die mensen tot deze gevoelsmatige overtuiging drijft als volgt sprekend willen opvoeren.

Waarom elkaar verketteren? Waarom exclusivistisch het eigen gelijk willen halen? Waarom niet zien wat we gemeenschappelijk hebben en waar we van elkaar kunnen leren? Er is niet één waarheid, één Groot Gelijk.

Klinkt mooi, niet? En toch is het, wanneer je het werkelijk doordenkt, allemaal demagogische kletsboek die hier wordt opgevoerd. Waar ik met de moed der wanhoop voor wil pleiten is voor duidelijkheid en logische consistentie en het recht van een ieder, ja zelfs de plicht van een ieder, om zonder allerlei compromissen en syntheses een eigen opvatting over de zin van het leven uit te werken. En bij dat recht of die plicht past nu eenmaal dat men dat doet vanuit een bepaalde waarheidsclaim. Dat heeft niets te maken met een gebrek aan dialogische instelling, exclusivisme, verkettering of allerlei andere zeepbellen en gevoelens uit de onderbuik. Je kunt mijn standpunt als volgt weergeven. Van mening verschillen op basis van levensbeschouwing of religie en beweren dat de eigen levensbeschouwing beter of verkieslijker is dan die van de ander:

- Vermindert op geen enkele wijze het respect voor elkaar van de gesprekspartners;
- Vermindert op geen enkele wijze de gelijkwaardigheid tussen de gesprekspartners;
- Vermindert de dialoog niet;
- Getuigt niet van een 'conflict';
- Vermindert niet de mogelijkheden tot samenwerking;
- Getuigt niet van eigenwijsheid of arrogantie;
- Vermindert niet de tolerantie;
- Getuigt niet van 'exclusivisme'.

Maar hoe kan ik dat bewijzen? Ik zal daarvoor een bepaalde strategie kiezen die eigenlijk voor de hand ligt. Ik verwijs gewoon naar empirische standpunten van zaken. We kunnen er namelijk vanuit gaan dat zaken als 'respect', 'gelijkwaardigheid', 'dialoog', 'conflict' en zo voorts empirische gegevens zijn. Zie je mensen niet meer met elkaar spreken dan is er geen dialoog. Zie je mensen met elkaar strijden, dan is er een conflict. Zie je dat mensen elkaar onheus beje-

genen dan beschouwen zij elkaar niet als gelijkwaardig. Eenvoudiger kan het toch niet? Het enige dat we verder moeten doen is twee mensen zoeken die passen bij het profiel van Griffioen. Stoker voert immers Griffioen op als een antithetische 'die-hard' van het theïstisch soort. Welnu, het zal na het voorgaande nauwelijks verder betoog behoeven dat ik een atheïstisch/humanistische 'die-hard' ben. En als de stelling van Stoker dat het aanblazen van de antithese tot gevolg zou hebben dat mensen niet goed meer met elkaar in dialoog komen dan zou daarvan toch iets te merken moeten zijn. En dan bedoel ik met 'merken' heel gewoon merken in het gedrag van de mensen die die antithese onderschrijven. Kort en goed: de combinatie van Griffioen en Cliteur zou wederzijdse verkettering, exclusivisme en onverdraagzaamheid van het meest verschrikkelijke soort moeten opleveren; ja een bloedige goddienstoorlog zou eigenlijk het resultaat moeten zijn. Maar het vreemde is dat dat niet het geval is. Ik ken Sander Griffioen. Ik heb ook wel eens met hem samengewerkt³¹ en ik respecteer wat hij schrijft en volgens mij respecteert hij ook wat ik schrijf. Het hele onheilsscenario van onze agnosten en inclusivisten deugt dus gewoon empirisch niet.³² Die anti-these denkers van beiderlei richting kunnen het juist uitstekend met elkaar vinden. Zij 'dialogiseren' er lustig op los en dat alles geheel in strijd met de kersttoespraak van Hare Majesteit en in strijd met wat de meeste mensen denken dat het geval moet zijn. De meeste mensen denken namelijk dat Griffioen en ik staan voor gevaarlijk extremistische posities. De een verdedigt een 'dogmatisch christendom' en de ander een 'dogmatisch humanisme'. Al die mooie dingen van inclusief denken, dialoog, synthese – het lijkt allemaal volledig aan ons voorbij te zijn gegaan. En dat is ook zo, in zekere zin gaat het volledig aan ons voorbij. Maar, nogmaals, we hebben al die frasen ook niet nodig, omdat deze gebaseerd zijn op geheel verkeerde vooronderstellingen.

31. In het kader van het project *Cultuurfilosofie vanuit levensbeschouwelijke perspectieven*, E. Bruggmans, red., Open Universiteit 1994, waar ik voor de humanistische Stichting Socrates referent was en Griffioen voor de Stichting voor Reformatorische Wijsbegeerte.

32. In het kader van het project *Cultuurfilosofie vanuit levensbeschouwelijke perspectieven*, E. Bruggmans, red., Open Universiteit 1994, waar ik voor de humanistische Stichting Socrates referent was en Griffioen voor de Stichting voor Reformatorische Wijsbegeerte.

Nog één opmerking tenslotte. Nu snapt u ook wel dat, nadat ik u nu toch aan het twijfelen heb gebracht, ik nog even volhoud. Nadat ik heb aangetoond dat helder en consistent nadenken vanuit een bepaalde religieuze of levensbeschouwelijke overtuiging niet tot bloedvergieten behoeft te leiden, ga ik u toch vragen eens na te denken over uw vooroordelen. Denken we namelijk iets langer na over mijn Empirisch Bewijs, dan is het ook rationeel inzichtelijk te maken waarom de wereld in elkaar zit zoals zij in elkaar zit (en niet zoals u dacht). Griffioen en ik *behoeven* het niet eens te zijn over God en de laatste dingen. Waarover wij het eens moeten zijn is over een aantal spelregels van deze liberale samenleving, zoals respect, tolerantie, elkaar uit laten spreken, vrijheid van meningsuiting, democratie, mensenrechten en nog zo een aantal waarden. Maar over de zin van het leven kunnen we sterk verschillende opvattingen hebben. Het is niet zo dat levensbeschouwelijke overeenstemming over de zin van het leven onze liberale omgang met elkaar mogelijk maakt, maar veeleer omgekeerd: dank zij overeenstemming over een paar spelregels van het samenleven kunnen we ons pluraliteit aan opvattingen over de zin van het leven veroorloven. Kort en goed, dank zij het feit dat mijn stuk over de spelregels van de liberaal-democratische samenleving zoveel lijkt op wat Griffioen schrijft in zijn artikel *Samenleven kunnen*

33. Vgl. Cliteur, P.B., 'De democratische rechtsstaat aan het einde van de geschiedenis', in: *Cultuurfilosofie vanuit levensbeschouwelijke perspectieven*, E. Brugmans, red., Open Universiteit 1994, pp. 9-41 en Griffioen, S., 'Samenleven', *O.c.*, pp. 47-76.

wij het ons voorloven in godsdienstig en levensbeschouwelijk opzicht hartstochtelijk met elkaar van mening te verschillen.³³ Wij zijn van plan dat ook te blijven doen; ondanks uw aansporingen om daarmee op te houden, omdat u denkt dat dit 'achterhoedegevechten' zijn of dat u ons verschil van mening irrelevant acht en u wilt kiezen voor ongeleerd niet-weten (agnosticisme).

Ik wil daar aan het slot van deze kerstmeditatie een conclusie aan verbinden. Die conclusie is deze. Laten we afstand nemen van die irrationele gedachte dat we in levensbeschouwelijk opzicht één moeten zijn. Dat worden we toch niet en het zou ons kunnen verleiden tot het sluiten van de meest onwaardige compromissen ten aanzien van de inhoud van ons meest intieme geestesleven. Dan gaan we sjoemelen, zoals Tillich en Robinson, of laten we ons meest eigene ondergaan in de grauwe sleur van de Nederlandse volksbeweging en haar hedendaagse vertolkers die een synthese tussen humanisme en christendom willen en dat soort onzinnige dingen.

'Alle Menschen werden Brüder'. Het mooie aan die frase is dat het ons oproept allen als onze broeders te beschouwen, terwijl we ons toch tevens realiseren dat we niet in de biologische zin van het woord broers zijn. Dat is een solidariteit die sociaal-maatschappelijk en evolutionair van oneindig grotere betekenis is dan een solidariteit die gebaseerd is op echte broederschap in biologische zin. Men kan het ook als volgt formuleren: dat laatste is niet zo'n kunst. Het eerste praktiseren, broederschap onder diegenen die niet mijn broeders zijn, dat is een soort verworvenheid die we in een lang civilisatieproces zijn gaan leren. Het is in zekere zin tegen-natuurlijk. Maar broodnodig.